

ÜNİVERSİTEDE FELSEFENİN ÖNEMİ

PROF. DR. H. ÖMER ÖZDEN*

Üniversite, universal eğitim ve öğretim yapan kurum demektir. Yani bütün evreni anlamaya çalışan, bütün var olanları inceleyen, problem alanları arayıp bulan ve çözüm önerileri geliştiren kurumdur üniversite. Bilgi üreten, bilgiyi uygulamaya aktarabilmenin yollarını arayan kurum olan üniversitede bilginin yollarını arayıp bulan disiplin ise felsefedir. Çünkü felsefe, insan ile evren arasındaki bağı kuran, insanın evreni ve kendisini sorgulamasını sağlayan, varlığı analiz eden ve anlamlandıran disiplindir. Dolayısıyla felsefe, analitik düşüncüyü öğretmektedir. Üniversitelerde bulunması gereken analitik düşünce, ancak felsefe yardımıyla öğrenilebilir.

Türk Eğitim Tarihi ve Felsefe

Analitik düşüncenin hayata geçirilebilmesi için, üniversitelerdeki her bölümde Felsefe Tarihi ve Felsefeye Giriş derslerinin okutulması gerekmektedir. Aslında böyle bir müfredat programı, bizim tarihimizde yüz yıllar boyunca uygulanmıştır. Şöyle ki;

Bilindiği üzere Türk Eğitim Tarihi'nde resmi eğitim kurumları, medresenin kuruluşuyla başlamıştır. Medrese, yanlış bir anlamlandırmayla sadece dini bilimlerle ilgilenen değil, universal anlamda ders verilen eğitim-öğretim kurumu

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

Önce doğruyu bilmek gerekir; doğru bilinirse, yanlış da bilinir. Fakat önce yanlış bilinirse, doğruya ulaşılamaz.

demek olup ilk olarak Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Alparslan'ın veziri Nizamülmülk tarafından kurulmuştur. Medresenin kuruluşunda etkili olan amillerden biri, devletin temellerini sağlamlaştırmak, milletin eğitim düzeyini yükseltmekken bir diğeri de Selçuklu ülkesini bölüp parçalamak için örgütlenmiş olan Bâtınilerle siyasi alanda mücadele edebilmektir.

Nizamülmülk, bu medreselerin başına dönemin ünlü bilgin-filozofu Ebû Hâmid Gazâlî'yi getirmiştir. Çünkü Gazâlî, "mantık bilmeyenin ilmine güven olmaz" (Gazâlî 1994: c. I, 11) diyerek, doğru bilgiye ulaşmanın yolunun mantıktan geçtiğini ifade etmiştir. Ünlü Türk filozofu Fârâbî de "önce doğruyu bilmek gerekir; doğru bilinirse, yanlış da bilinir. Fakat önce yanlış bilinirse, doğruya ulaşılamaz" (Fârâbî 1890: 70) diyerek yine doğru bilginin önemini vurgulamıştır. Yani Fârâbî'ye göre doğru bilinmezse yanlışta ısrarcı olunur ve hakikate ulaşılamaz. Felsefe de hakikati araştıran bir disiplin olduğuna göre, doğru bilgiye ulaşmak mecburiyetindedir. Bu nedenle Gazâlî, Nizamiye medreselerinin bölümleri yani fakülteleri için hazırladığı müfredat programında ağırlıklı olarak mantık ve felsefe derslerinin olmasına dikkat etmiştir. Yani tıp bölümünde okuyan da ilahiyat veya astronomi bölümünde okuyan da felsefe ve mantık okumakla mükellef tutulmuştur.

Bu durum bir gelenek halini almış ve gerek Selçuklu, gerek Anadolu Selçuklu, gerek diğer İslam coğrafyaları ve gerekse Osmanlı'da kurulan medreselerin her bölümünde felsefe ve mantık dersleri ortak ders olarak okutulmuştur. Diğer bütün bilimler felsefeyle iç içe olmuştur; sözgelimi İbni Sînâ ve Ebû Bekir Zekeriyya Râzî gibi tabipler aynı zamanda filozofturlar. Esasen felsefe, kuşatıcı bir yapıya sahip olduğundan Fatih Sultan Mehmet Han, İstanbul'u fethettikten sonra kurdurduğu Sahn-ı Semân Medresesi'nin vakfiyesine, mutlaka felsefe dersleri okutulması gerektiğini yazdırmıştır.

Fatih Sultan Mehmet Han, vakfiyeye hatta kanunnameye bu kuralı boşuna koydurmamıştı. Çünkü bilimler, birbirlerini tamamlayan bir yapıya sahiptir. Bilimler, birbirleriyle irtibat halinde olmadığı takdirde tek yönlü bir gelişme olur, hatta gelişme olmaz. Kalkınma ve ilerleme de bu bilimler arası işbirliği ile sağlanabilir. Sadece fen bilimlerinin önemsenip, sosyal bilimlerin ya da dini bilimlerin yahut genel anlamda kültür bilimlerinin ikincil gibi görülmesiyle ilerleme ve gelişme gerçekleşemez. Bunun tersi durum da aynı sonucu verir. O halde ilerleme ve kalkınma, fen bilimleriyle sosyal bilimlerin, bir başka ifadeyle maddi bilimlerle manevi bilimlerin birbirini desteklemesiyle gerçekleşebilir. Bu iki bilim arasındaki çimento ise felsefedir. Nitekim tarih boyunca bunun örneklerine rastlanmaktadır. Sözgelimi Ortaçağ boyunca Avrupa'nın karanlıklar içine gömülerek gerilemesi de,

Osmanlı'nın belli bir zamandan itibaren duraklayıp gerileyerek çöküşü de felsefeden uzaklaşmanın bir sonucu olarak görülebilir. Bu iki durumu açıklamak gerekirse:

Avrupa, bin yıl boyunca felsefeyi dinin hizmetinde tutan hatta reddeden kilisenin tavrı yüzünden karanlıklar içinde yüzerken Türk-İslam dünyası büyük bir medeniyet kurmuştur. Yükselen bu medeniyeti yıkmak için şuursuz akınlar (haçlı seferleri) düzenleyen Batılılar, bu seferler sırasında kendilerinin ne kadar geri kaldıklarını buna mukabil Türk-İslam dünyasının ne denli ilerlediğini anlamışlardır. Bunun sebebi, Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmişinden itibaren kilisenin giderek güçlenmesi ve her konuda hâkim konuma gelmesi ve nihayet hür düşüncüyü engellemesidir. Resmi eğitimin kilisenin kontrolünde olduğu Avrupa'da felsefe, Hristiyanlık dogmalarının anlaşılır hale gelmesi yolunda kullanılmış ve bir Hristiyan Ortaçağ felsefesi oluşturulmuştur ki buna Skolastik felsefe denilmektedir. Bu, sadece kilisenin izin verdiği din merkezli bir eğitimidir ve yeni fikirler üretilmesine karşıdır. Yeni bilim ve felsefe arayışında olanlar, kiliseye isyan etmiş sayılarak Engizisyon mahkemelerinde yargılanıp şiddetli cezalara çarptırılmışlardır. Giordano Bruno gibi diri diri yakılanlar bile olmuştur. İşte böyle zorlu bir süreçte Avrupalılar, haçlı seferleri yoluyla 10. asırdan itibaren gözlemlediği Türk-İslam kültüründen ciddi manada etkilenmiş, bu yüksek medeniyetin sebebinin hür düşünceye dayalı eğitim-öğretim olduğunu gözlemleyip kendi ülkelerinde üniversiteler kurma yoluna gitmişlerdir. Nihayet 15. yüzyılda bir Rönesans gerçekleştirmişlerdir.

Rönesans'ın temeline, Türk-İslam dünyası aracılığıyla yeniden tanıdığı Antik felsefeyi yerleştiren Avrupalılar, bu üniversitelerde yoğun olarak felsefe okutarak bilimsel gelişmelerini gerçekleştirmişlerdir. Batı, Ortaçağ'dan, felsefeye yeniden değer vererek kurtulurken biz, onların çıkarıp attıkları Ortaçağ elbisesini giyme gafletine düşmüş ve o zamana kadar değerli eserler yazdığımız felsefeyi, 17. yüzyılın başlarında medreseden uzaklaştırmışız.

Oysa Türk-İslam dünyasında Kur'an'ın ve hadislerin teşvikiyle erken dönemlerde felsefe ve bilime ilgi duyulmuş, kurulan medreselerde felsefeye büyük önem verilmiştir. Bu medreselerde eğitim gören Fârâbî, İbni Sînâ, Ebû Bekir Zekiriyya Râzî, Kindî, Gazâlî, Sühreverdî, İbni Rüşd, İbnü'l-Arabî, İbni Tufeyl, İbni Bacce, Mevlânâ ve daha nice filozof ve mütefekkirler yetiştirilmiş ve nihayet Anadolu'nun vatan tutulmasından sonra gerek Selçuklu ve Osmanlı döneminde de Anadolu'nun pek çok şehirlerinde yeni medreseler açılmıştır. Bu medreselerde bulunan fen bilimleri ve din bilimleri ile ilgili bölümler de dahil olmak üzere bütün bölümlerde

O halde ilerleme ve kalkınma, fen bilimleri ile sosyal bilimlerin, bir başka ifadeyle maddi bilimlerle manevi bilimlerin birbirini desteklemesiyle gerçekleşebilir.

Türk-İslam dünyasında Kur'an'ın ve hadislerin teşvikiyle erken dönemlerde felsefe ve bilime ilgi duyulmuş, kurulan medreselerde felsefeye büyük önem verilmiştir.

felsefe okutulmuştur. Ancak medreselerde felsefe okutulmasını isteyenler kadar karşı olan zihniyetler de her zaman olmuştur. Büyük Türk aydını ve bilim adamı Kâtip Çelebi bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Lakin nice boş kafalı kimseler, İslâmlığın başlangıcında bir maslahat için ortaya konan men'e dair rivayetleri görüp cansız taş gibi -akıllarını kullanmadan- yalnız taklid ile donup kaldılar. Aslını sorup düşünmeden red ve inkâr eylediler. Felsefe ilimleri diye kötüleyip yeri göğü bilmez cahil iken bilgin geçindiler. Onlar Allah'ın göklerde ve yerdeki o muazzam mülk ü saltanatına, Allah'ın yarattığı herhangi bir şeye, belki ecellerinin yaklaşmış olduğuna da bakmadılar, tehdidi kulaklarına girmediler. Yere ve göğe bakmayı, öküz gibi göz ile bakmak sandılar.” (Kâtip Çelebi 1993: 9)

Nihayet İstanbul'un Türk toprağı olmasından hemen sonra Fatih Sultan Mehmet, Sahn-ı Semân Medresesi'ni yaptırmış, sekiz bölümden oluşan bu üniversitenin bütün bölümlerinde felsefe dersleri okutulmasını istemiştir. Hatta ileriki yıllarda felsefeye karşı tavrın giderek daha da olumsuz hale gelebileceğini tahmin eden Fatih Sultan Mehmet Han, Kâtip Çelebi'nin ifadesine göre medresenin kanun-i talebe-i ulum'una yani eğitim-öğretimle ilgili Kanunname'sine mutlaka felsefe derslerinin okutulmasına ilişkin bir madde de eklemiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın kurdurduğu Süleymaniye Medresesi'nde de felsefi ve akli bilimlerin yanı sıra fen bilimlerine daha büyük bir önem verilmiştir.

Ancak Kâtip Çelebi'nin “Mizanü'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehak” isimli eserinde üzümlere belirttiği gibi Fatih Sultan Mehmet'in endişeleri gerçekleşmiş ve Kanunname'ye rağmen Osmanlı eğitim-öğretiminde, medreselerin öğretim programında yer alan felsefe ve fen bilimleri müfredat dışında bırakılarak sadece dini bilimlerin öğretilmesine ağırlık verilmeye başlanmıştır. Kâtip Çelebi'nin, adı geçen eserinde bu konuya şu cümlelerle yer verdiğini görüyoruz: “Ulu Osmanlı Devleti'nin ilk çağlarından Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye dek hikmet ile şeriat ilimlerini uzlaştıran gerçek araştırmacılar ün almışlardı. Ebülfeth (Fatih) Sultan Mehmed Han, Medaris-i Semaniye'yi yaptırıp kanuna göre iş görülüp okutulsun diye vakfiyesinde yazmış ve Haşiye-i Tecrid ve Şerh-i Mevâkîf derslerinin okutulmasını bildirmişti. Sonra gelenler, bu dersler felsefiyâttır diye kaldırıp Hidâye ve Ekmel derslerini okutmaya akla uygun gördüler. Yalnız bunlarla yetinmek akla uygun olmadığı için ne felsefiyât kaldı, ne Hidâye kaldı, ne Ekmel. Bununla Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip, bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tuttu.” (Kâtip Çelebi, 1993: 9)

Kâtip Çelebi, bu durumu hazırlayanların en önünde ise Kadızadelilerin bulunduğunu söylemektedir. Kadızadeliler, Kâtip Çelebi döneminde İstanbul medreselerinde şöhret bulmuş bir aile olup, felsefeye ve pozitif bilimlere olumsuz tavırlarıyla tanınmışlardır. 17. yüzyılın selefi anlayışının temsilcisi konumunda olan Kadızadelilerden Kadızade Mehmet Efendi (öl. 1635), Kâtip Çelebi'nin anlatımına göre derslerini okuturken, akli izahların geçtiği yerlerde "burada felsefe yapılmış" diyerek o kısmı atlar ve

"Kelam-ı felsefe fülse değer mi?
Ana sarraf-ı keyyis baş eğer mi?
Mantıkiler olur ise gam değil!
Zira anlar ehl-i imandan değil!"

mısralarını söyler ve "kişi, bilmediği şeyin düşmanıdır!" diye de itirafta bulunurmuş. (Kâtip Çelebi 1993:111)

Kâtip Çelebi'nin de belirttiği gibi 17. yüzyılda Kadızadeliler ve bunları takip eden sözü dinlenir pek çok kişinin ısrarıyla felsefenin medreseden çıkartılmasından sonra Osmanlı eğitim-öğretimi adeta felç olmuş ve Osmanlı eğitim kurumları, tıpkı Ortaçağ'daki kilisenin durumuna düşmüştür. Öğretim, yalnızca ezbere dayalı hale gelmiş, analitik düşünce ortadan kalkmış ve düşünen beyinlerin yerini tekrar eden kafalar ve orijinal eserlerin yerini de yazılmış eserlerin kenarlarına düşülen haşiyeler, kısa açıklamalar almıştır. Bundan dolayı Osmanlı ülkesindeki mevcut duruma göre bilimle ilgilenen medrese hocaları ve devlet adamları, en yakınımızda bulunan ve siyasi bakımdan adeta içli dışlı olduğumuz Avrupa'daki gelişmeleri bile takip edemez hale gelmiştir. Doğal olarak bu durum, Osmanlı'nın önce gerilemesine, sonra da çöküşüne zemin hazırlamış ve giderek köhneleşen kurumlar, zamanın ihtiyaçlarına cevap veremediği için yıkılıp giderken devleti de bu çöküntünün altında bırakmıştır.

Tanzimat Sonrası Felsefe

Tanzimat'la birlikte durumun farkına varan Osmanlı devlet adamları ve aydın düşünceli medrese hocaları, Batı'yı keşfetme yoluna gitmiş, pek çok öğrenciyi bilim tahsili için Avrupa üniversitelerine göndermişlerdir. Yetişen öğrencilerin dönmeleriyle birlikte en azından bazı konularda yenileşmelere gidilmekle beraber, bu hamle çok geç yapıldığı için, beklenen başarı elde edilememiştir. Nihayet uzun süren savaşlarda Batılı ülkelerin bilimsel ve teknik üstünlükleri, Osmanlı ordusunun savaş tekniğini alt etmiş ve koskoca Osmanlı Devleti tarihin sayfaları arasına karışmıştır.

Kadızadeliler,
Kâtip Çelebi
döneminde
İstanbul
medreselerinde
şöhret bulmuş
bir aile olup,
felsefeye ve
pozitif bilimlere
olumsuz
tavırlarıyla
tanınmışlardır.

Cumhuriyet'ten sonra ülkemizde bilimin önem kazanmasıyla hem fen bilimleri, hem de sosyal bilim alanlarında eğitim yapımları için pek çok öğrenci Avrupa'ya gönderilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yerine, yeni bir anlayışın eseri olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte kalkınma ve ilerlemenin bilim ve teknikle gerçekleşeceği anlaşılmıştır. Nitekim büyük önder Mustafa Kemal Atatürk, "Dünyada her şey için, maddiyat için, maneviyat için hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit, ilimdir, fendir. İlim ve fennin dışında kılavuz aramak gaflettir, cehalettir" (Kocatürk 1999: 140) sözüyle bunu açık bir şekilde göstermiştir. Bu söz doğrultusunda büyük atımlar yapılmış ve kısa sürede önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

Cumhuriyet Döneminde Felsefe ve Eğitim

Cumhuriyet'ten sonra ülkemizde bilimin önem kazanmasıyla hem fen bilimleri, hem de sosyal bilim alanlarında eğitim yapımları için pek çok öğrenci Avrupa'ya gönderilmiştir. Gönderilen öğrencilerden önemli bir kısmı da felsefe alanında tahsil yapmışlardır. Böylece kalkınmanın sadece pozitif bilimlerle olmayacağı, sosyal bilimler veya kültür bilimlerinin de bu hamlede önemli bir payının bulunduğu ortaya çıkmıştır. Bu önemli faaliyetin sonucunda ilerleyen yıllarda millî eğitim Bakanlığı bünyesinde oluşturulan komisyonlar marifetiyle çok sayıda Batı ve Doğu bilim ve felsefe eseri Türkçeye kazandırılarak felsefi eserlerin okunması ve öğrenilmesi sağlanmıştır.

Ülkemizde bu anlayışla kurulan üniversitelerde fen fakülteleriyle beraber kültür bilimlerinin okutulup araştırıldığı edebiyat fakülteleri de açılmıştır. Bu iki eğitim kurumunun bir arada bulundurulmasının ana nedeni, kültür alanlarıyla fen bilimlerinin birbirleriyle sürekli fikir alış verişinde bulunmalarını temin etmek içindir. Ülkemizin kalkınmasının, pozitif bilimlerle kültür bilimlerinin bir arada öğretilmesiyle olacağı kanaatindeyim. Bilim adamlarının, icra ettikleri bilimler açısından kendi biliminin daha üstün olduğu şeklinde bir bilim taassubuna kapılmaları, bilimler arasındaki entegrasyona engel teşkil eder. Batı'da uygulanan modern eğitim sisteminde, interdisipliner yöntemler kullanılmakta ve bu, bilgiye ulaşmayı daha da kolaylaştırmaktadır. Ülkemizin üniversitelerinde de aynı sistemin uygulanması halinde daha süratli ve güçlü bir kalkınma hamlesinin gerçekleşebileceğine inancım tamdır.

Böylece pozitif bilimlerle ilgilenenlerin, edebiyat, tarih, sanat, ilahiyat... gibi kültür bilimleri alanlarında da geniş bir malumata sahip olarak daha güçlü bilgilere sahip olabileceklerini düşünmekteyim. Benzer şekilde kültür bilimleri ile ilgilenenlerin de pozitif bilimler hakkında donanım sahibi olmalarının sağlanması gerektiğini düşünmekteyim. Bunun gerçekleşebilmesi için de üniversitelerimizde,

bölümler arası veya disiplinler arası işbirliğinin yapılması gerekmektedir. Bunun yanında fen bilimleri alanlarında kültür bilimi derslerine, kültür bilimleri alanlarında da fen bilimi derslerine yer verilmesinin, kalkınmaya katkı sağlayabileceğini düşünmekteyim. Artık tıpta tıp etiğinin, mühendislik ve fen fakültelerinde bilim felsefesi ve tarihinin okutulmaya başlaması, bu konuda bir mesafe alındığını göstermesi bakımından sevindiricidir. Eğitimde kalite de bu yolla sağlanabilir.

Özellikle İlahiyat fakültelerinde dini bilimlerin yanında felsefe tarihi ve diğer felsefi derslerin okutulması fevkalade önemlidir. Bu bakımdan Osmanlı'nın modern eğitim kurumlarından olan Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde felsefe ağırlıklı bir eğitim verilmekteydi. Bu durum 1933 yılına kadar devam etti. İlahiyat fakültelerinin ülkemizin geleceği açısından fevkalade önemli kurumlar olduğunun tekrar farkına varılmasıyla 1949 yılında açılan Ankara Üniversitesi İlahiyat ve 1971 yılında açılan Atatürk Üniversitesi İlahiyat¹ fakültelerinde de yoğunluklu bir felsefe tedrisati verilmekteydi. Sonradan açılan İlahiyatlarda da durum böyle iken son dönemlerde açılan İlahiyatlarda felsefe tarihi dersine yer verilmedi. Bunun yanlışlığını anlatmaya çalışırken de 2013 yılının 15 Ağustos tarihinde YÖK genel kurulunda yapılan toplantıda eski İlahiyatlardan da felsefe tarihi dersi kaldırıldı.

Yapılan yanlış, hem İlahiyat fakülteleri felsefe tarihçileri hem de çok sayıda gazeteci, köşe yazarı ve bilim adamı tarafından şiddetle eleştirilip dersin öneminin gerekçeleri ortaya konulunca 9 Eylül 2013 tarihinde Felsefe Tarihi dersi yeniden eski İlahiyat fakülteleri müfredatına konuldu. Şimdi dersimiz okutulmaya devam etmektedir.

Kanaatimce İlahiyat fakültelerinin ezberci zihinlere değil, düşünen ve yorumlayan beyinlere ihtiyacı var. Bu, aynı zamanda ülkemizin de önemli bir ihtiyacıdır. Çünkü İslam dini, sadece gönderildiği zaman veya bin yıllık bir zaman dilimi için değil, dünya var olduğu sürece hükmü geçerli olacak bir dindir. Kuran'daki hükümler değişmemekle birlikte zaman ilerlemekte ve insanlık, kültür, bilim ve dolayısıyla medeniyet aynı yerde kalmamaktadır. Bu bakımdan İslam inancının değişmez hükümlerinin değişen şartlara göre yorumlanabilmesi için analitik düşüncüyü kullanan felsefeye her zaman ve zeminde ihtiyaç bulunmaktadır. İslam inancının diğer bilimlerle irtibatını kuracak olan felsefe, İlahiyat fakültelerinden kaldırılacak olursa, İslam'ın zamanlar üstü mesajını yeni nesillere aktarmak da güçleşecek ve hatta anlatılamaz bir hal alacaktır. Bundan dolayı İlahiyat fakültelerinde Felsefe Tarihi dersinin devam ettirilmesi ve yeni açılan

Özellikle İlahiyat fakültelerinde dini bilimlerin yanında felsefe tarihi ve diğer felsefi derslerin okutulması fevkalade önemlidir.

İlahiyat fakülteleriyle İslami İlimler fakültelerinin müfredat programına da dâhil edilmesinin sağlanması gerekmektedir.

Yeni bilgilerle donanmış genç nesillerin yetiştirilebilmesi, bütün bilimlerden haberdar edilmeleriyle özellikle de sosyal bilimlerin, fen bilimleri ile ilgili fakültelerde okutulmasıyla sağlanabilir.

¹ Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971'de ilk açıldığında İslami İlimler Fakültesi olarak kurulmuş, 1982 yılında YÖK kurulduğunda adı İlahiyat Fakültesi olarak değiştirilmiştir.

Kaynaklar

GAZÂLÎ, Ebû Hâmid (1994), *el-Mustasfâ/İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, çev. Yunus Apaydın, Kayseri: Rey Yayıncılık.

FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (1890), *Ârâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, Beyrut.

KÂTİP ÇELEBÎ (1993), *Mîzânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ahak*, Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

KOCATÜRK, Utkan (1999), *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.